

DİLÇİLİK

Sabir Əliyev
Azərbaycan Dillər Universiteti

KONTRASTIV DİLLƏRDƏN BİR-BİRİNƏ TƏRCÜMƏLƏRDƏ DİSKURS ADEKVATLIĞI

Açar sözlər: *tərcümə, kontrastiv dillər, mədəniyyət, adekvatlıq, diskurs*

Keywords: *translation, contrastive languages, culture, adequacy, discourse*

Ключевые слова: *перевод, контрастивные языки, культура, адекватность, дискурс*

Dünya dilləri olduqca zəngin tərkibə, müxtəlif quruluşa və geniş ifadə imkanlarına malikdir. Dillərin yaranma, inkişaf tarixləri, keçdikləri mərhələlər, mənşə ümumiliyi, qrammatik uyğunluğu, yayıldıqları areal, xalqların bir-biri ilə sosial-iqtisadi, elmi, siyasi, diplomatik əlaqələri əsrlər boyu onların dillərinin formalaşmasına, qarşılıqlı təsirinə səbəb olmuşdur. Təbii olaraq, fərqli coğrafi ərazilərdə yaşayan xalqlar arasında həm mədəniyyət, həm də dil fərqləri mövcuddur. Hər bir xalqın mədəniyyəti isə aşkar şəkildə həmin xalqın dilində öz əksini tapır. Tərcümə nəzəriyyəsində işçi dillərin mütərcimlər tərəfindən dərinlən mənimsənilməsi ilə yanaşı, hər iki xalqın mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə bələd olmaq tələb olunur. Başqa sözlə, tərcüməçi həm dillər arasındakı struktur fərqlərdən, həm də etno-kulturoloji amillərdən xəbərdar olmalıdır. Bu aspektdən yanaşdıqda, dillərin və mədəniyyətlərin kontrastiv nöqtəyi-nəzərdən tədqiqi tərcümə nəzəriyyəsi üçün də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Kontrastiv araşdırmalar qohum olmayan dillər arasında aparıldığından tərcüməşünaslıqda xüsusi önəm daşıyır. Dillərin kontrastiv tədqiqi dillər arasındakı struktur fərqlərin aşkar edilməsində və bu fərqlərin tərcümə prosesində mütərcimlər tərəfindən nəzərə alınmasında önəmli rola malikdir [1, s.22].

Tədqiqata cəlb edilən Azərbaycan və ingilis dilləri kontrastiv dillər hesab edilir. Dillərin hər birinin fərqli quruluşa, müxtəlif dil ailələrinə mənsubluğu tərcüməni çətinləşdirən amillərdəndir. Qohum dillər arasında belə fərqlərin olduğunu nəzərə alsaq, kontrastiv dillərdən tərcümələr etdikdə mütərcimlərin daha çox çətinliklərlə qarşılaşdığını söyləmək olar. Dillərin genealoji təsnifatına əsasən ingilis dili Hind-Avropa dilləri ailəsinin German dilləri qrupunun qərb yarımqrupuna daxildir. İngilis dili qədim german tayfalarının dilləri əsasında meydana gəlmişdir. Azərbaycan dili Altay dilləri ailəsinin Türk dilləri qrupunun Oğuz dilləri yarım-

qrupuna aiddir. Azərbaycan dili qədim oğuz dili əsasında formalaşmışdır. Dillərin tipoloji təsnifatına görə ingilis dili flektiv, Azərbaycan dili isə aqqlütinativ dillər hesab edilir. Lakin fərqlər bununla yekunlaşmır. Flektiv dillərin hamısı eyni xüsusiyyətə malik deyil. Buna görə də flektiv dillərin özləri də iki yerə bölünür: 1) sintetik-flektiv dillər; 2) analitik-flektiv dillər. İngilis dili fransız və italyan dilləri kimi analitik-flektiv dillərə aid edilir [6, s. 121].

Son zamanlar dilçilikdə diskurs termininə tez-tez rast gəlinir. İngilis dilli lüğətlərdə diskurs (discourse) sözünün mənası “yazılı və ya şifahi ünsiyyət”, “müzakirə” deməkdir. Diskurs termin kimi dilçilik elmində ilk dəfə 1952-ci ildə Amerikalı alim Zeliq Hərrisin “Diskurs təhlili” adlı (Discourse analysis) məqaləsində işlədilmişdi. Görkəmli alim diskursa mətn kimi yanaşmışdır. Diskurs çoxmənalı anlayışdır, eyni zamanda nitq, dil fəaliyyəti kimi də anlaşılır. Diskursu əsasən nitq, mətn və dialoqla əlaqələndirirlər, ünsiyyət aktı hesab edirlər. Diskurs sosial tərkibə malik canlı nitqdır, dilin aktivliyi ilə əlaqədardır və müəyyən sahənin leksikasını əks etdirir. Diskurs nitqdə və mətnlərdə yer alan xüsusi leksika, semantika, praqmatika və sintaksisdir və ünsiyyət prosesində aşkara çıxır [7, s.67]. Diskurs bir neçə sözdən və ya ifadədən, o cümlədən, böyük həcmli bədii ədəbiyyat nümunələrindən də ibarət ola bilər. Diskursun təsnifatı şifahi və yazılı olmasına, tiplərinə (fərdi və institusional diskurs), janrlara (hekayə, müsahibə, söhbət, elmi məqalə, siyasi çıxış, məhkəmə iclası, sorğu-sual), insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə etməsinə, məişət, elmi, rəsmi və ya kriminal üslublarda olmasına görə ayırd edilir [3, s.43]. Onu yalnız mətnlə əlaqələndirmək düzgün deyil, o cümlədən, ekstralinqvistik amillərin rolunu da nəzərə almaq lazımdır. Yəni, diskurs yalnız mətnlə bağlı deyil, mətndən xaric faktorlar da diskursla sıx əlaqəlidir. Mətndən xaric amillər sırasına əsərin müəllifinin yaşı, sosial mühiti, təhsili, dünyagörüşü, ünsiyyət prosesinin iştirakçılarının münasibəti, sosial statusu, davranışı və fəaliyyəti daxildir. Bunlar hamısı ünsiyyət aktına təsir edir [5, s. 48].

Adekvatlıq tərcümə nəzəriyyəsində əsas anlayışlardan biridir. Son illər tərcümə nəzəriyyəçiləri ekvivalent tərcümə anlayışından daha çox adekvat tərcüməyə üstünlük verirlər. Bu da təbiidir. Adekvat tərcümə dedikdə mütərcim tərəfindən orijinalın əsas məzmununun, məxəz dildəki təəssüratın tərcümə dilinə transformasiyası başa düşülür. Adekvatlıq özü-özlüyündə nisbi anlayışdır. Adekvatlıq anlayışı mütərcimə məxəz və hədəf mətnlər arasında bir kompromis tapmağa imkan verir. Tərcüməçi orijinaldakı əsas ideyanı, mənanı hədəf dil oxucusuna çatdırmaq üçün lazım gəldikdə müəyyən təfərrüatları ixtisar edə bilər. Adekvatlıq tərcümə prosesidir, məxəz və hədəf mətnlər arasındakı uyğunluqdur. Ekvivalentlik isə tərcümə prosesinin nəticəsidir. Ekvivalent tərcümə ekvivalentlərə əsaslanan, onlar əsasında yaranan tərcümədir. Bu isə həmişə mümkün deyil. Kontrastiv dillər arasındakı struktur, fonetik, leksik, qrammatik, etno-kulturoloji və üslub fərqlərini nəzərə aldıqda adekvat tərcümə daha optimal tərcümə hesab edilə bilər. Burada əsas məqsəd hədəf dilin normalarına riayət etməklə məxəz mətnin məzmununa dəyişiklik etmədən onun tərcümə dilinə transformasiyasıdır. Adekvat tərcümə orijinaldakı ümumi mənanın, məzmunun hədəf dildə də oxşar təsir yaratmağı anla-

mına gəlir. Məxəz mətndə işlənən söz və ifadələrin kontekst daxilindəki mənalara uyğun hədəf dildə münasib qarşılıqlarının tapılması hesab edilir [3, s.79]. Qohum dillər arasında müəyyən oxşarlıqların, uyğun xüsusiyyətlərin olduğunu nəzərə alsaq, ekvivalentlik anlayışının mümkünlüyünü vurğulamaq olar. Ekvivalentliyə nail olmaq üçün məxəz və hədəf dillər arasında dilin bütün səviyyələrində uyğunluq olmalıdır. Lakin, kontrastiv dillərdən tərcümələr edildiyi zaman bunu söyləmək mümkün deyil [2, s. 236].

Fərqli dil ailələrinə mənsub olan Azərbaycan dilindən ingilis dilinə və ya ingilis dilindən Azərbaycan dilinə bədii əsərlərin tərcüməsində mütərcim müəyyən çətinliklərlə qarşılaşır. Məxəz dilin öz strukturu, ifadələri və həmin dil üçün səciyyəvi olan etno-kulturoloji terminləri var. Eyni zamanda, tərcüməçi bədii əsərlərə xas olan obrazlılıq, emosionallıq, müəllifin istifadə etdiyi neologizmlər və kultural terminlərlə qarşılaşır. Orijinalın estetik təsirini müəyyən dərəcədə hədəf dilə çevirmək mümkün olur. Mütərcim məxəz mətndəki kultural terminlərin hədəf dilə tərcüməsində onların müvafiq qarşılığı olmadığından deskriptiv üsuldən istifadə etməklə transformasiya edir. Müəllif neologizmlərinin tərcüməsində isə mütərcim orijinaldakı sözün və ya ifadənin hədəf dildəki adekvat qarşılığını tapmağa çalışır. Kultural terminlər (cultural terms) bir xalq, millət və ya etnik qrup üçün səciyyəvi olan sözlərdir. Belə sözlər məxəz dil üçün səciyyəvi olduğundan onların adekvat qarşılığının tapılması çətinləşir. Belə etno-kultural səciyyəvi sözlərin tərcüməsi zamanı mütərcim deskriptiv tərcümə üsulundan istifadə etməklə hədəf dildə həmin sözlərin izahını verir. Tərcüməçi orijinaldakı kultural terminlərin hədəf dildə izahını verməklə onların qarşılığını, adekvatını tərcümə etmiş olur. Bu cür terminlər orijinal mətnə yığcam olduğuna və etno-kulturoloji səciyyəyə daşdığına görə onların hədəf dilə həmin şəkildə tərcüməsi çətinləşir. Müxtəlif mədəniyyətə malik xalqlar arasında adət-ənənə və mədəniyyət fərqi mütərcimə ekvivalent və analog üsulundan istifadə etməyə imkan vermir. Manaf Süleymanovun “Eşitdiklərim, Gördüklərim, Oxuduqlarım” kitabında rast gəlinən kultural terminlər Azərbaycan dilindən ingilis dilinə prof.Qılıncxan Bayramov tərəfindən tərcümə edildikdə mütərcim məhz təsviri (descriptive) üsuldən istifadə etmişdir. Orijinal mətnə bəzi sözlər xalqın mədəniyyəti, adət-ənənələri ilə sıx bağlı olduğundan onların əsl mahiyyəti məhz təsviri üsulla transformasiya edildikdə ingilis dilli oxucu tərəfindən anlaşılır: “İçəri şəhər” - “İcheri Sheher” (Old City, the Castle), “quberniya” - “gubernia” (province), “qoçu” - “a qochu” (daredevil), “Atəşgah” - “Ateshgah” (temple of Fire worshippers), “arxalq”-“an arxhalik” (a kind of coat dressed in past times), “çuxa” - “chukha” (Caucasian coat), “Həftə bazarı” - “Hafta bazari” (bazaar which worked only on Sundays), “tiryəlxana” - “the opium-smokers’ houses”, “ləbləbi” (peas kept in milk and then fried), “şəkərbura” (cakes), “paxlava” (cakes with nuts oral mounds), “Ağşalvarlılar” (men who wore white colour trousers), “miyanpur” (driedfruit, particularly apricots and peaches filled nuts). Etno-kulturoloji amillərlə zəngin olan mətnlərin tərcüməsində ən yaxşı yol təsviri (descriptive) üsuldur. Təsviri üsul mütərcimə məxəz dildə olan kultural

terminin hədəf dilə tərcüməsi zamanı şərhələrlə onun mənasını izah etməklə hədəf dildə olan qarşılığını, uyğun variantını, adekvatını tapmağa imkan verir [2, s.86].

Tərcümə zamanı məxəz və hədəf mətnlər arasında adekvatlığa nail olmaqda mütərcimə çətinlik yaradan məsələlərdən biri də müəllif neologizmlərinin tərcüməsidir. Məxəz mətn onun dili üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətləri və etno-kulturoloji amilləri özündə ehtiva etməklə yanaşı, həm də yazıçının leksikasını əks etdirir. Belə sözlər müəllif neologizmləri adlanır. Müəllif neologizmləri şairlər və ya yazıçılar tərəfindən konkret kontekstə uyğun bədii ifadənin leksik vasitəsi kimi işlədilir. Təbii olaraq, fərdi müəllifə xas olan sözlərin tərcüməsi müəyyən çətinliklər yaradır. Müəllif neologizmləri bir dildə mövcud olur, digərində isə həmişə analoqu olmur. Müəllif təxəyyülünün məhsulu olan bu sözlər yalnız məxəz dilə və həmin xalqın mədəniyyətinə aid ola bilər. Müəllif neologizmləri bədii əsərlərin dilini daha zəngin, obrazlı etməyə xidmət edir. Tərcüməçi əsərin dilinə, süjet xəttinə, hansı dövrü əhatə etməsinə, əsas məzmununun nədən ibarət olmasına xüsusi diqqət yetirməlidir. Müəllif neologizmləri bədii əsərə öz leksik mənalарına müvafiq konnotasiya verir. Yazıçının özünün düzəltdiyi neologizmlər ilə zəngin olan əsərlərdən biri də ingilis yazıçısı Corc Oruelin “1984” romanıdır. Əsər ingilis dilindən Azərbaycan dilinə Vilayət Quliyev tərəfindən tərcümə edilmişdir. Corc Oruelin antiutopiya romanında yaratdığı sadəcə, sadələşdirilmiş yeni bir dil deyil, cəmiyyətdəki haqsızlıq, sosial ədalətsizlik və digər mənfi cəhətlər bu dil vasitəsilə təsvir edilmişdir. Cəmiyyətdə baş verən hadisələri yazıçı məhz bu spesifik sözlər vasitəsilə ifadə etmişdir. Həmin söz və ifadələrin qarşılığı isə hədəf dildə mütərcimin diskursu ilə verilmişdir. Məxəz və hədəf dillər arasındakı həm struktur, həm də mədəniyyət fərqlərinə görə tərcüməçilər deskriptiv üsuldən istifadə edirlər [2, s.235].

Məxəz mətnə yazıçının işlətdiyi müəllif neologizmlərinin mütərcim tərəfindən Azərbaycan dilinə analoq üsulu və kontekstual mənə əsasında edilmiş tərcümələrinə nəzər yetirək: “Newspeak” (Yenidil), “Oldspeak” (Köhnədil), “Thought Police” (Fikir Polisi), “Thoughtcrime” (Fikir cinayəti), “Doublethink” (İkifikirlilik, eyni anda bir-birinə zidd iki anlayışı düz kimi qəbul etmək), “Malreported” (Yalnız və ya balaca kağız parçasında kodlaşdırılmış və xüsusi bir şəxs üçün nəzərdə tutulmuş məlumat), “Unpersons” (Mövcud olmayanlar, əsərdə bütün cinayətkarlar belə adlandırılır). Orijinalda olan müəllif neologizmlərinin hədəf dilə ekvivalent üsul ilə transformasiyası mütərcimlər üçün müəyyən çətinliklər yaratsa belə, onların müvafiq adekvatının tapılması, qarşılığının verilməsi mümkündür. Analoq üsulu və kontekstual mənə əsərin əsas mənasını, mahiyyətini hədəf dildəki oxucu üçün anlaşılqı edir [8, s.51].

Bədii əsərləri tərcümə etdikdə adekvatlığa nail olmaq üçün orijinaldakı obrazların diskursunun hədəf dildə münasib qarşılığı yaradılmalıdır. Yazıçının və ya obrazların diskursunun adekvat tərcüməsi mütərcimdən hədəf dildə həmin personajların yenidən yaradılmasını tələb edir. Bu zaman tərcüməçi çox maraqlı məqamlarla qarşılaşır. Hər bir yazıçının fərqli diskursu olduğu kimi yaratdığı obrazlar da daxil olduqları sosial qrupa, xarakterlərinə görə fərqlənə bilərlər. Mütərcim ilk öncə yazıçının əsərdə ifadə etdiyi başlıca ideyanı anlamalı, əsərin ruhunu duy-

malı və obrazların xarakterinin əsas xüsusiyyətlərini ayırd etməlidir. Tərcüməçi obrazların müxtəlif sosial təbəqələrə, yaş qruplarına mənsub olmalarını nəzərə almalıdır. Yalnız bundan sonra obrazların diskursunun hədəf dildə uyğun qarşılığını yaratmağa çalışmalıdır. Görkəmli amerikalı yazıçısı Cek Londonun “The Call of the Wild” (Əcdadların harayı) povesti tərcüməçi Seyran Şiriyev tərəfindən orijinaldan Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Əsər əsasında yazıçının və mütərcimin diskurslarının adekvatlığını müqayisəli şəkildə təhlil edək:

Manuel had one besetting sin. He loved to play Chinese lottery. Also, in his gambling, he had one besetting weakness—faith in a system; and this made his damnation certain. For to play a system requires money, while the wages of a gardener's helper do not lap over the needs of a wife and numerous progeny.

Manuelin əsas nöqsanı Çin lotereyası oynamağa qızgın girişməsiydi. Onun bir kəsir cəhəti də sistemə inanması idi ki, bu da gec-tez onu məhvə aparıb çıxaracaqdı. Çünki sistem üzrə oynamaq üçün çoxlu pul lazımdı. Bağban köməkçisinin qazancı isə heç arvad-uşağının ehtiyaclarını belə ödəmirdi.

Tərcüməçi orijinaldakı iki sadə cümlənin yaratdığı mənanı Azərbaycan dilinə bir cümlə daxilində ifadə etməklə adekvat təsir yarada bilmişdir. Mütərcim kontekstual mənadan yararlanmışdır. Orijinalın ifadə tərzinin Azərbaycan dilinin ifadə tərzindən fərqlənməsinə baxmayaraq mütərcim hədəf dildə adekvatlığa nail ola bilmişdir. Mütərcim Azərbaycan dilində əsərlə tanış olan oxucuya orijinalın yaratdığı təəssüratı, ruhu, obrazlılığı ötürə bilmişdir [4, s.14-15].

Highly as the dog-driver had for evaluated Buck, with his two devils, he found, while the day was yet young, that he had undervalued. At a bound Buck took up the duties of leadership; and where judgment was required, and quick thinking and quick acting, he showed himself the superior even of Spitz, of whom Franço is had never seen an equal.

Kayur Fransua əvvəllər də Bakda iki şeytanın yatdığını təsdiq edər, onun haqqında yüksək fikir yürüdərdi. Amma heç bir gün keçməmiş o, kəşf etdi ki, bu iti lazımınca qiymətləndirməyib. Bak rəhbər roluna dərhal elə girdi və fərasət tələb olunan yerdə elə cəldlik və qətiyyət göstərdi ki, hətta Fransuanın fikrincə, tayı-bərabəri olmayan Şpitsi də ötüb keçdi [4, s.43].

Pike, who pulled at Buck's heels, and who never put an ounce more of his weight against the breast-band than he was compelled to do, was swiftly and repeatedly shaken for loafing; and ere the first day was done he was pulling more than ever before in his life.

Qoşquda Bakdan sonra gələn tənbel Payk əvvəllər qayısa ancaq xala-xətrin qalmasını girər, bir qətrə də artıq güc vurmazdı. İndi isə Bakın tez-tez təsirli cəzası nəticəsində elə qeyrətə gəlmişdi ki, elə birinci gündən ömründə eləmədiyi tərzdə qızgın cəhdlə işin qulpundan yapışmışdı [4, s.44].

Əsərdən seçilmiş bu hissələrin tərcüməsində mütərcim tərəfindən hər bir sözün və ya ifadənin hədəf dildəki adekvatını, münasib qarşılığını tapmaq həmişə mümkün olmasa belə, kontekstual mənadan çıxış edərək orijinaldakı mənanın hədəf dildəki adekvat qarşılığına müvəffəq olunmuşdur.

Kontrastivdillər arasındakı struktur və mədəniyyət fərqlərinə baxmayaraq, yaxşı tərcümə əsəri üçün vacib hesab edilən anlaşıqlılıq, oxunaqlılıq, orijinalın ruhunun və yazıçının ifadə etmək istədiyi fikrin, ideyanın transformasiyası mümkündür. Məxəz mətndəki obrazların diskursunun hədəf mətnə adekvatının, qarşılıqlılığının verilməsi və orijinalın mahiyyətinin tərcümə dilinə çevrilməsi mütərcimin diskursu vasitəsilə reallaşır. Mütərcimlər orijinaldakı obrazların diskursunu hədəf dilə tərcümə edərkən onların qarşılıqlılığını, adekvatını tapmağa səy göstərir. Başqa sözlə, orijinalın diskursunun hədəf dildə adekvatını yaratmağa çalışırlar. Nəticə etibarilə, məxəz və hədəf mətnlər arasında diskurs adekvatlığı reallaşır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva F. Peşəkar tərcümənin əsasları. Bakı: UniPrint, 2010.
2. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti. Bakı: OKA Ofset nəşriyyatı, 2008.
3. Baker M., Routledge Encyclopedia of Translation Studies. London: Routledge, 1998.
4. Cek London. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2005.
5. Hatim B., Mason I. Discourse and the Translator. New York: Longman, 1990.
6. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Nurlan, 2004.
7. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs Tədqiqi. "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2013.
8. Orwell G. Nineteen Eighty-Four. London: Penguin Books. 2004.

Summary

Adequacy of Discourse in Translations from Contrastive Languages

The Article deals with discourse adequacy in translations from contrastive languages and reveals the differences between Azerbaijani and English. It explains the notion of discourse as a termin linguistics and classifies its types, genres and structures. It also displays the inferences based on the works of the popular writers and illustrates the structural and cultural differences in source and target languages. Moreover, the article stresses the role of culture and tradition in the target text.

Резюме

Адекватность дискурса в переводах контрастивных языков

В статье рассматривается адекватность дискурса в переводах контрастивных языков, различия между азербайджанским и английским языками, раскрывается понятие дискурса как термина в лингвистике и классифицируются его типы, жанры и структуры. Статья отображает выводы, основанные на работах известных писателей, и иллюстрирует структурные и культурные различия в исходном и переводимом языках. Более того, в статье подчеркивается роль культуры и традиций в переводе.

Rəyçi: prof. Q. Bayramov